

**CULTUURHISTORISCHE
INVENTARISATIE
NOORD-BRABANT**

MIP

GEMEENTE GRAVE

's-Hertogenbosch, augustus 1991

INHOUD

1. Woord vooraf	5
2. Criteria	7
3. Werkwijze	9
4. Historische karakteristiek van Grave	11
Landschap	11
Nederzettingen	12
Bebouwing en groenelementen	13
5. Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	18
6. Literatuurlijst	70
Bijlage: Kaart gemeente Grave schaal 1:10.000.	

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Grave maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht. Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: De Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Nooed-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, De Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek in het zuiden des lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnelle. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan een Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Sedert 1988 is het inventarisatieproject overgegaan in het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Projekt (MIP), dat landelijk is opgezet.

Het rapport dat voor U ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdend proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1987-89 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter arch. HBO. Waardevolle opmerkingen zijn gemaakt door leden van de Gemeentelijke Monumentencommissie van Grave en met name Th. Linders en Drs K.N. Hamers.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, augustus 1991.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de “historische karakteristiek” van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dat moment bepaalt de “historische karakteristiek” van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

de invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstreken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedeboekkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedeboekkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbepanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedeboekkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

o Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of bredere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorte situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.

Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3 WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd.

In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert, Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen -specifieke- karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum* (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4 HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN GRAVE

Landschap

De gemeente Grave is gelegen in het noordoosten van de provincie Noord-Brabant aan de Maas. Grave maakt deel uit van de Maaskant, het gebied ten zuiden van de Maas, juist waar de Maas een grote bocht gemaakt heeft onder Nijmegen. Ten westen wordt Grave begrensd door de gemeente Ravenstein, deels de voormalige Maasstreng die het oude Keent omarmt; in het zuiden door de gemeente Schaijk en Mill-St.Hubert, deels over de Reeksche heide en het bosgebied bij Langeboom; in het oosten door de gemeente Beers bij het bosgebied van Gassel en de Sluisgraaf. In het noordoosten en noorden vormt de Maas zowel de gemeentegrens als de provinciegrens met Gelderland.

De stad Grave zelf is gelegen op een hoogte van 8 à 9 meter N.A.P. evenals de Maasoever. Meer van de Maas af ten zuiden van de Bosschebaan meet men 9 à 11 meter.

De fysische geografie van het gebied tussen Maas en Brabantse Peel verschilt grondig van die van de rest van de provincie, waarin het terrassenlandschap vanaf het zuidoosten naar het noordwesten afhelt. Het meest noordelijk gedeelte van de Peel heeft een hoogteligging tussen 16 en 20 meter N.A.P. Van daaruit loopt het landschap langzaam af van zuidwest naar noordoost. Als gevolg daarvan stromen de diverse waterlopen in het gebied ten oosten van de Peel in een andere richting dan die in het overige Brabant.

De belangrijkste waterloop die vanuit de Peel in de gemeente Grave binnenstroomt is het riviertje de Raam, of Graafse Raam ter onderscheiding van de Oeffeltse Raam. Oorspronkelijk mondde de Raam uit in de Maas via de 'Oude Haven' van Grave, terwijl in waterrijke tijden ook een deel van het water via een moerassig gebied ten zuidwesten van de stad terecht kwam in de Hertogsgraaf of Hertogswetering die om het Oude Velp heen zijn loop nam in westelijke richting. In de tijd dat Grave een geduchte vestingsstad was is de Raam van grote betekenis geweest voor de watertoevoer in de vestingsgrachten. Na de opheffing van de vesting in 1874 is de loop van de Raam naar het westen van de stad verlegd en kwam er weer een echte verbinding tot stand met de oude Hertogsgraaf. De 'Oude Haven' boven de stad heeft haar rol als monding van de Raam moeten inleveren voor een nieuw gegraven uitmonding stroomafwaarts van Grave beneden de Sluis. Voordat de Raam het gebied van de gemeente Grave bereikt heeft, heet hij Lage Raam, dit in tegenstelling tot de Hoge Raam, een kleinere waterloop die zijn oorsprong heeft vlak bij de Reeksche Heide en in de volksmond Slijkraam genoemd wordt. De Hoge Raam mondt vlak bij De Bolt uit in de Graafsche Raam. Ook vindt wateraanvoer plaats in de Raam door een andere kleine waterloop, de Ottersgraaf, aan de andere zijde van de Raam ten zuiden van Vogelshoek. De Raam is op te vatten als een laat pleistocene afwateringsgeul. De waterloop vanaf de Reeksche heide is grotendeels een fossiele smeltwatergeul.

De bodems binnen de gemeente Grave laten zich globaal verdelen in kleiachtige typen langs de Maas en zandige bodems in het gebied ten zuiden daarvan en meer van de Maas verwijderd. De dekzanden zijn van pleistocene herkomst d.w.z. van tijdens en ook van kort na de laatste ijstijd, door water en wind verplaatst en afgezet.

Op de dekzanden zijn in de middeleeuwen ontginningen gestart, waardoor een oud esdek is gevormd. De humuslaag is hier meer dan 50 cm dik vanwege de eeuwenlange bemesting vanuit de potstal en gemengd met plaggen. Het oude buurtschap Velp en de huidige Binckhof liggen deels op oude graslandbodems. Dit zijn nattere bodems waarbij eveneens door langdurige bemesting een dikke humuslaag is gevormd. Deels is er menging met natuurlijk ontstaan veen. Oude graslandbodems wijzen in ieder geval op een oude, vermoedelijk middeleeuwse, oorsprong.

Langs de Maas zien we beneden Grave een z.g. terrasvlakte en een stroomrug met geulen in de uiterwaard bij Lage Wijth. Deze laatste is echter gedeeltelijk afgegraven.

Het rivierkleigebied kon pas goed ontgonnen worden na de aanleg van de Maasdijk. De bedijking van de Maas in het Noordoosten van Brabant was in de 13e eeuw onder leiding van de Hertog van Brabant al in volle gang. Men mag aannemen dat de heren van Cuijk voor hun gebied, de heerlijkheid Grave en de heerlijkheid Land van Cuijk, daarbij niet achtergebleven zijn. Door ruilverkaveling en landinrichtingswerken is het oorspronkelijke kavelpatroon hier deels verloren gegaan. Plaatselijk is er nog iets van de langgerekte kavelstructuur te herkennen.

Het landschap van Grave kan in grote lijnen verdeeld worden in:

1. Het rivierkleigebied langs de Maas: ten oosten van Grave voornamelijk grasland met verspreid enkele akkers, tussen Maas en Raam; ten westen van Grave aan weerszijden van de Maasdijk vooral weiland.
2. Het bebouwde gebied met stedelijk karakter van Grave, de meer landelijke kerkdorpen Velp en Escharen en de landelijke buurtschappen als Zaalheuvel (Nieuw Velp) en Vogelshoek met erven en beplanting.
3. Oud akkerbodembied rond de buurtschappen bij Velp en Escharen, Driehuis, Lage Heide, en Vogelshoek.
4. Aparte elementen vormen het voormalig klooster met parkbos de Binckhof en de kloosterterreinen in Oud Velp. Een eigen karakter heeft het gebied met bosjes en houtwallen nabij Driehuis, langs de weg Reek-Escharen en de Gasselse bossen met rijke flora op de grens met Beers.

Nederzettingen

Over het verste verleden van Grave is weinig bekend. Zeker de periode tot ca 1300 berust op weinig feiten en veel veronderstellingen. Opgravingen hebben aangetoond dat in het midden van de 13e eeuw de nederzetting ongeveer 2 meter beneden het huidige straatniveau gezocht moet worden. Bij een niet-bedijkte rivier en periodiek hoog water moet het wonen ter plaatse de nodige problemen opgeleverd hebben. Tegen aanvallen bood het water bescherming.

Door de gunstige ligging op een natuurlijke hoogte langs de Maas bij de uitmonding van de Raam en de mogelijkheid tot inundaties heeft wellicht de Heer van Cuyk doen besluiten de in 1132 verwoeste sterkte in Cuyk naar Grave te verplaatsen. Of er toen reeds een nederzetting bestond of dat die later ontstaan is, is niet bekend. Vanwege de ligging op de grens van Gelre en Brabant, aan de Maas, aan de weg Den Bosch-Nijmegen, en de mogelijkheid tot inundatie, is Grave lang van militair belang geweest.

Door de plaats in het systematische wegennet door Brabant waren er vanouds tollens en stopplaatsen zoals de Elft en Mariëndaal met herbergen. Grave had al vroeg stadsrechten, vermoedelijk rond het midden van de 13 eeuw, maar de precieze datum daarvan is onbekend.

In de middeleeuwen had Grave naast het kasteel van de Heer van Cuijk in ieder geval een kerkgebouw, een markt, gasthuis en begijnhof.

In de 80 jarige oorlog, en met name door de Franse bezetting van 1672 is Grave zwaar beschadigd. De Sint Elisabethkerk, het raadhuis en het St. Elisabethgasthuis werden niet meer geheel opgebouwd. In 1675 wordt een kazerne met stallen gebouwd. In 1680 worden de vestingwerken sterk uitgebreid en verbeterd, niet door Menno van Coehoorn zoals vaak is geschreven, maar op basis van plannen van Storff de Belleville. In de 18e eeuw wordt Grave nog een paar keer door de Fransen veroverd. De laatste bezetting eindigt in 1813. In 1841 wordt een zeer grote kazemat 'de bomvrije' gebouwd aan de oostzijde. De vestingwerken blijven het stadsbeeld bepalen tot 1874 wanneer vanwege de vestingwet de werken grotendeels gesloopt worden. Ondermeer een tweetal bastions bleven gehandhaafd.

Om de werkgelegenheid te bevorderen is in de late 19e eeuw van rijkswege een blindeninstituut en psychiatrische inrichting gevestigd. Daarnaast kwam er een missionarisopleiding in de voormalige kazerne aan de Ruyterstraat.

Grave komt vrijwel onbeschadigd uit de 2e wereld oorlog. Na de oorlog zijn er forse uitbreidingen gekomen met bedrijfsterreinen en woningbouw: Rode- en Blauwe Dorp, Zittert, Bikkelpark, Mars en Esterveld.

In de historische kern is vooral in de jaren 60 veel gesaneerd, met name in het westelijk deel. Voor het overige is de hoofdstructuur grotendeels bewaard gebleven.

Vermoedelijk gaat het stratenpatroon zoals het thans grotendeels nog aanwezig is terug tot de 13e of 14e eeuw. De middeleeuwse ommuring is later vervangen door de vestingwerken. Opvallend is de planmatige opzet van Grave met drie min of meer gelijkwaardige hoofdstraten: de Hoofsche-, Rog- en Oliestraat, die onderling weer verbonden zijn.

De oude verbinding van het kasteel van de Heer van Cuijk met het Land van Cuijk was de Klinkerstraat die uitloopt in de Brugstraat en de poort bij de brug over de Raam. De Brugpoort heeft daar tot 1625 gestaan. Een tweede belangrijke route door de stad was die vanuit de aanlegplaats van de veerpont via de Maasstraat (vroeger de Veerstraat), Rogstraat en Hamstraat naar de Hampoort. Alle verkeer vanuit het Gelderse richting 's-Hertogenbosch deed op die manier Grave aan.

De historische huizen, en historiserende nieuwbouw en verbouw, zijn i.h.a. 3 of 2 1/2 laags met schilddak. De breedte is vaak 3 à 4 vensterassen. De huizen zijn opgetrokken in baksteen en later bepleisterd en geverfd.

Verder in 't oog springende zaken zijn het beloop van de ommuring en het smalle bouwblok tussen de Lombardstraat en de markt, mogelijk een latere invulling en verkleining van het oorspronkelijke marktplein. Ten westen van de Hoofsche straat stonden het kasteel en het begijnklooster die de structuur daar bepaalden. Bij de aanleg van de nieuwe vestingwerken in 1582 is aan de oostzijde de 'oude haven' gevormd tussen de nieuwe werken en de nog steeds bestaande oorspronkelijke stadsmuur.

Binnen de gemeentegrenzen liggen een aantal kleinere dorpen en buurtschappen: Velp, Driehuis, Lage Heide, De Bolt, Escharen, en Vogelshoek. De Kerkdorpen Velp en Escharen verloren hun zelfstandigheid in 1942 bij een gemeentelijke herverdeling.

Velp is in oorsprong een oude nederzetting op een hoger gelegen plaats in een laaggelegen gebied langs de Maas. De nederzetting is later uitgedund. Voor ontwatering werd de Hertogsgraaf gebruikt en bij hoog water was er een systeem van overlaten bij hoogwater. Door de aanwezigheid van hooilanden in de uiterwaarden konden gemengde bedrijven ontstaan. Het oude dorp grenst aan een complex oude akkerbodems, die op de hogere delen langs de Raam liggen. Langs de Bronckhorstweg is lintbebouwing en aan de Basilius van Bruggelaan een tweetal kloosters en middeleeuwse kerk. De kerk bevindt zich op het hoogste punt en stamt uit de 12e eeuw. Verspreid liggen in zuidelijke richting een aantal boerderijen. Ten zuiden heeft zich rond het voormalige seminariecomplex een buurtschap 'Nieuw Velp' ontwikkeld langs de Tolsche straat met kerk en pastorie uit de jaren 30. In 1937 werd de kerk van Oud Velp als parochiekerk opgeheven.

Escharen is een z.g. donkdorp, gelegen op een hogere zandplaat, vrij ver van de rivier. Aanvankelijk zal er een ambachtsbuurt met boerderijen geweest zijn op de donkran, met kleine akkers op de donk zelf. Ook dit dorp is in de loop der eeuwen uitgedund. Escharen was tot 1942 een zelfstandige gemeente met nog bestaand raadhuis uit 1874. Er is een dorpsplein bij de kerk. Een voorloper van de huidige kerk wordt genoemd als moederkerk van de grote St. Elisabethkerk in Grave.

Escharen ligt tussen de rivier de Raam en het oude akkercomplex langs de Maas.

Driehuis, De Bolt en Lage Heide zijn buurtschappen bestaande uit verspreide bebouwing. Blijkens de aanwezigheid van oude akkerbodems zullen hier in de middeleeuwen enkele agrarische ontginningen zijn geweest in de vorm van einzelhöfe.

In zuidelijke richting liggen verspreide boerderijen met een kleine concentratie in Vogelshoek, eveneens langs oude akkergebieden.

Bebouwing en groenelementen.

a. woonhuizen

Een aantal woonhuizen in Grave verraden nog de middeleeuwse oorsprong van de stad. Soms blijken zijmuren in stegen zichtbaar of bij sloop vrijkomend, te bestaan uit metselwerk van z.g. kloostermoppen uit de 15e of 16e eeuw, zoals bij Klinkerstraat 11 en 35. Op de Markt is recent tegen de kerk een copie van een laatmiddeleeuws woonhuis gebouwd. Inwendig hebben de oude huizen veelal een gewelfde bakstenen kelder, zoals nog bij Maasstraat 18, waarbij een tweetal kaarsnissen met keperbogen. Er zijn daar nog plafonds met zware moerbalken en kinderbinten met sleutelstukken, en eiken kappen met krommerspanten. Van de laat-middeleeuwse renaissance huizen is meer zichtbaar bewaard gebleven bijvoorbeeld Gasthuisstraat 46-50 uit 1575 met gevels waarin pilasterachtige bakstenen muurdammen en korfbogen, natuurstenen speklagen en sierankers hun plaats hebben. Vrij goed bewaard zijn enkele z.g. Dordtse gevels uit ca 1600 die fraai gedetailleerd zijn met geprofileerde venstertogen, kraagstenen met gebeeldhouwde kopjes, waterlijsten, sierankers en versieringen van de boogtrommels. Voorbeelden zijn Oliestraat 6, Brugstraat 2, Hamstraat 25 en 26. Vergelijkbaar zijn ook de vroeg 17e eeuwse huizen Hamstraat 23 met stervormige baksteenmozaïeken en Hamstraat 26A. Het metselwerk is van gele ijsselsteen of een rode platte vechtsteen. Oorspronkelijk hadden dergelijke huizen meestal trapgevels. De oorspronkelijke kruiskozijsen met luiken in de onderste helft zijn alle verdwenen. Recentelijk zijn vrijwel alle puien vernieuwd.

In de 18e eeuw verdwijnen de trapgevels en komt de lijstgevel in de mode. Ook komen gezwenkte topgevels voor. De balken plafonds worden voorzien van pleisterwerk en stucdecoratie. De ankers in de gevel krijgen meer krullen en in de bovenlichten komen versieringen voor in de vorm van krullen, festoenen of geometrische figuren. Ramen met kleine roedenverdeling vervangen de kruiskozijsen. Later in de 18e en verder in de 19e eeuw worden de gevels soms gebosseerd bepleisterd, als natuursteen imitatie. De 18e eeuwse vormtaal gaat soms tot het midden van de 19e eeuw door. Voorbeelden zijn: Brugstraat 1 met fraai gesneden bovenlicht (1840), Klinkerstraat 9 met lodewijk XVI bovenlicht en kussendeur, Klinkerstraat 31 en 35, Hamstraat 22-24 met topgevels, Hoofschestraat 36 en Rogstraat 2. Rogstraat 10 heeft zesruitschuiframes die na 1800 meer gebruikelijk worden, met waaivormige zwikken in de raambovenhoeken. In het 3e kwart van de 19e eeuw zien we ook ramen met afgeronde bovenhoeken, bij Rogstraat 8 met neogotische bo-

venhoekversieringen.

Na 1880 worden veel produkten machinaal vervaardigd, hetgeen van grote invloed is op de huizenbouw. De baksteen wordt gladder. De ruitvlakken worden groter met de komst van het T-venster. De muurankers worden niet meer gesmeed, maar getrokken of gegoten. De oud-hollandse pan wordt vervangen door nieuwe vindingen als de verbeterde hollandse pan, de muldenpan, de kruispan en de tuile du nordpan. De gevels zijn soms rijk gedetailleerd met speklagen, risalieten, pilasters, sierankers, gootfries, geprofileerde omlijstingen en kuiven boven de ramen, versierde boogtrommels e.d. Voorbeelden zijn: Hamstraat 35-35A, Maastraat 15 en 19 met bepleistering, kroonlijst en deuren met gietijzeren sierroosters, Maasstraat 21 is het Notarishuis uit 1891 met schoon metselwerk in neo-klasseke trant met bordes, fronton en achterzijde in chaletstijl. Het huis 'La Feuillade' in de Sint Elisabethstraat is eveneens in chaletstijl gebouwd.

Aan de Meester Bongaardsweg te Escharen zien we een karakteristiek huis van rond de eeuwwisseling met symmetrische gevel van 5 traveeën en middenrisaliet. Vergelijkbaar is Bronckhorstweg 25 met mansardedak. In het begin van de 20e eeuw is de invloed merkbaar van de Jugendstil, niet zozeer in de bouwvorm, danwel in details en versieringen.

Na 1920 zien we invloeden van de Amsterdamse- en Delftse School, zoals bij Klinkerstraat 21, met bedrijfsingang. Aan de Maaskade is een voorbeeld van volkwoningbouw uit deze periode, onder gemeenschappelijk mansardedak, met risaliserende topgevel en poortje onder rondboog. Bosscheweg 17, 19 en 21 bieden voorbeelden van meer landelijke woonhuizen. Voor de jaren kort na de Tweede wereldoorlog noemen we tenslotte enkele straten met traditionele en soms historiserende vormgeving die in het kader van de wederopbouw en stadsuitbreiding gerealiseerd zijn: Mgr. Borretweg, de la Genestestraat, Burgemeester Ficqiaan en van Coothplein. Op het Bikkelplein zijn huizen in z.g. Bossche Schooltrant gebouwd.

Over het geheel genomen heeft Grave uit verschillende perioden fraaie voorbeelden van woonhuizen. De historische binnestad wordt daarbij beheerst door 18e en 19e eeuwse lijstgevels van 2 1/2 tot 3 bouwlagen met schilddaken. De breedte is over het algemeen 3 à 4 vensterassen. Bij restauratie wordt jammer genoeg vaak gekozen voor ingrijpende wijzigingen en historiserende nieuwbouw. Veel van de cultuurhistorische en monumentale waarde, ook van officiële rijksmonumenten is op die manier onnodig verloren gegaan. Het totale straatbeeld is daarbij doorgaans gehandhaafd gebleven.

b. boerderijen

Oudere boerderijen van voor 1700 zijn erg schaars in de gemeente Grave. Soms zijn er restanten in het muurwerk of het gebint zoals bij Graafsche dijk 69 en wellicht de boerderij aan de Hoogveldscheweg. De vroege boerderijtypen zijn T- of krukhuiskoerijen met langsdeel. Ook kortgevelboerderijen komen wel voor. Het woonhuis kan zowel uit een houten gebintkonstruktie bestaan als balkdragende muren hebben. De stal heeft meestal een driebeukig ankerbalkgebint met bakstenen of houten wanden. De dwarsdelen komen vooral bij de langgevelboerderij voor.

De 18e eeuwse boerderij Beerse Maasweg 61 heeft muurwerk dat bestaat uit een kruisverband met klezoren. Klezoren worden na ca 1750 praktisch niet meer toegepast. De 'Basiliushoeve' aan de Basilius van Bruggelaan is een kortgevelboerderij met empire-ingang en bovenlicht met waaivormige zwikken. De zijgevel is jammer genoeg met kunststofbekleding weggewerkt. Graafsche dijk 61 is een T-boerderij met langsdeel. Gave voorbeelden van bijgebouwen als bakhuizen, hooimijten, dwars- en langseelschuren, de laatste ook wel Vlaamse schuren genoemd, zijn schaars geworden. Graafsche dijk 71 heeft nog een bakhuis onder pannenzadeldak. Bij de Beerse Maasweg 55 is een dwarsdeelschuur. Deze deden meestal ook als karberging dienst.

Vegetascheweg 2 uit 1870 valt op door de ramen met afgeronde bovenhoeken en geschulpte houten lijst onder de dakvoet. Materiaalwijzigingen van na ca 1880 lopen parallel met die bij de woonhuizen. De traditionele vormen blijven nog lang gehandhaafd. Er vindt geleidelijk een verschuiving plaats in de bedrijfsvoering van potstal naar grupstal.

Bosschebaan 11 uit ca 1920 is een kortgevelboerderij in traditionele vormgeving onder mansardedak en muren met speklagen. Vergelijkbaar is Graafsche dijk 71. De boerderijen aan de Pannestaartweg en Vogelzangscheweg 2 zijn krukhuiskoerijen uit dezelfde tijd.

c. Kerkelijke bebouwing

Het kerkelijk centrum van Grave vormt is de Sint Elisabethkerk, die in oorsprong dateert van kort vóór met midden van de 13e eeuw zoals uit opgravingen uit 1977-78 is gebleken. Onder het huidige kerkgebouw werden resten aangetroffen van de middeleeuwse voorganger, een romaans zaalkerkje met westtoren. Het gebouw is vele malen gewijzigd, vergroot en weer verkleind in verband met brand, oorlogsschade en natuurrampen. Wat nog rest van de middeleeuwse kerk is met name het koor en een deel van het schip. De huidige voorgevel, de zuidelijke gevel van het transept uit ca 1535 is in vroegrenaissancestijl opgetrokken en verbonden met de naam van Alessandro Pasqualini. Aan de westzijde zijn enige funderingen en muurwerk van de oude kerk zichtbaar gehouden. Het interieur heeft de nodige bijzonderheden, w.o. de recent gerestaureerde neogotische wandbeschildering van Heijmans.

De oudste kerk van de gemeente Grave is de Sint Vincentiuskerk van Oud Velp, in aanleg uit de 12e eeuw. Sedert 1937

is het geen parochiekerk meer. Het is een gotisch bouwwerk met resten van tufsteenmetselwerk uit de romaanse periode. Inwendig is tufsteenwerk zichtbaar gemaakt.

In de jaren '60 werd de Vincentiuskerk gerestaureerd.

Uit ca 1900 is de R.K.kerk van de H.Lambertus in Escharen aan het Burgemeester Bourbonplein. De kerk is de vervanger van oudere kerkgebouwen. De driebeukige kruiskerk met toren is in neogotische stijl gebouwd. De bijbehorende pastorie uit ca 1955 met bakstenen gevel en pilasteringang is in de trant van de Bossche School.

De stadsuitbreiding van Grave heeft een tweede R.K.kerk nodig gemaakt: de R.K.kerk aan de Dr. Wierstraat 'Christus Hemelvaart' uit 1963. Het is een gebouw uit baksteen en beton met open portaal en vrijstaande klokketoren. In Nieuw Velp aan de Tolschestraat is in de jaren '30 een R.K.kerk gebouwd met gotiserende vormgeving, met doopkapel.

In samenhang met de kerkgebouwen dienen ook de kerkhoven genoemd te worden. Eeuwenlang is er in en om de St.Elizabethkerk een begraafplaats geweest. De oudste zerken dateren van ca 1500. Verder zijn er graven uit de 17e eeuw en een aantal uit de eerste helft van de 19e eeuw. Vroeg 19e eeuwse zerken zijn ook aanwezig op het kerkhof aan de Esterveldlaan dat in 1834 is aangelegd. Er zijn o.m. een grafmonument met nachtvlindermotief, neogotische graven en gietijzeren kruisen. Op het kerkhof bij de kerk van Escharen is een calvarieberg en een aantal graven uit het begin van deze eeuw. Te Velp heeft het kerkhof een houten klokkestoel.

Kerkelijke instellingen zijn vanaf de stichting van Grave aanwezig. Het oude begijnhof is gesticht in de 13e eeuw. Vanaf 1581 ging het over aan de Franciscanessen. Later werd het de N.H.kerk. De Kloosterkerk, vermoedelijk uit ca 1500, met driezijdige koorsluiting en traptoren is nog aanwezig. Een voorganger heeft wat noordelijker gestaan. Bagijnenstraat 1a-3 bewaart nog resten van het oude zusterklooster.

Te Velp staat het Capucijnenklooster uit 1717 met 18e en 19e eeuwse uitbreidingen. Daarvoor bestond reeds 'Huize Emmaus', gesticht door pater Basilius van Brugge. In 1670 werd er in de tuin een z.g. Pesthuisje gebouwd, dat overigens nooit als zodanig dienst heeft gedaan. Het Capucijnenklooster is een zeer gaaf bewaard en monumentaal gebouwencomplex. De kleine kerk, een kapel in typische Capucijnse stijl, werd in 1732 gebouwd.

Het er vlak bij gelegen voormalig klooster van de Redemptoristinnen vindt zijn oorsprong in het vroegere kasteel Bronckhorst, waarvan vermoedelijk niet veel meer resteert. Het is een sober opgezet 2-3 laags complex, met kloosterkerk Sint Joseph Zorg uit ca 1880. De markante ingang uit ca 1910 is in de trant van Berlage met portiek en rondbogen en achtkantig opengewerkte toren. Opvallend is het gebruik van natuursteen.

In de Ruyterstraat staat het klooster van de Missionarissen van de H.Familie, de Franse Paters. Het is rond 1900 gevestigd in de voormalige kazerne uit 1828. In de tuin is in 1953 een neoromaanse kapel gebouwd met raamzuiltje en dubbelsteenkapiteel.

Groots en monumentaal van opzet is het seminarie aan de Tolschestraat, het voormalige Mariëndaal, thans Psychiatrische inrichting de Binckhof. Het seminarie van de paters Jezuïeten is uit ca 1870 met hoofd en bijgebouwen en kloosterkerk. Het metselwerk is opvallend fraai met driepassen, spits- en korfbogen en gebruik van meer kleuren baksteen. Boven de monumentale ingang verrijst een achtkantige toren.

Van de recentere bebouwing van kerkelijke instellingen kan het Blindeninstituut genoemd worden. In de Oliestraat is het voormalige gebouw van het Blindeninstituut uit 1931, thans onderdeel van het bejaardenhuis 'Maaszicht'. Het is een bakstenen gebouw met kapel en torenspits. Aan de Sint-Elisabethstraat is een opmerkelijke veelhoekige kapel uit de jaren zeventig met vrijstaande klokketoren.

Van andere niet Christelijke gezindten zien we aan de Oliestraat de voormalige Joodse synagoge. Deze is in aanleg uit 1871 en in 1981 ingrijpend vernieuwd; een bakstenen gebouw met spitsboogvensters, deels met topgevel en spitsboogfries.

Van andere orde zijn de verspreid voorkomende Wegkruisen en H.Hartbeelden. Uit ca 1930 is het wegkruis op de hoek Grippensteinssche straat-Hoogveldsche weg, een houten kruis op sokkel. Het H.Hartbeeld aan de Bronckhorstweg uit 1927 is van J.Custers. Uit ongeveer dezelfde tijd dateert het H.Hartbeeld te Escharen.

d. Vestingswerken en militaire objecten.

Aan de strategische mogelijkheden heeft Grave zijn ontstaan te danken. De mogelijkheid van inundatie heeft ongetwijfeld meegespeeld bij de vestigingskeuze van de Heren van Cuyk. De middeleeuwse ommuring is in de 17e eeuw vervangen door vestingwerken. De huidige singels markeren het beloop van de vestingswerken uit 1681. Na 1876 zijn de vestingwerken grotendeels geslecht. De bastions Bekaf en Blauwkop en de natte grachten zijn nog herkenbaar, maar worden doorsneden door de Rijksweg Den Bosch-Nijmegen. Langs de Maaskade is een walmuur met rondelen waarop de kanonnen 'Le partisan' (1787) en 'l'Intrigant' (1778). De fundamentstenen van de vroegere Maaspoort kunnen daar nog bekeken worden. Een belangwekkend bouwwerk en onderdeel van de vestingwerken is de Hampoort uit 1688 met

graatgewelven en fraaie ingang met fronton.

Als garnizoenstad had Grave een Hoofdwacht. Deze staat aan de Hoofdwagt nr.3 het verlengde van het Marktplaatsje dat zijn naam aan het bouwwerk ontleent. Het pand is in 1699 verbouwd als Vleeshuis van de stad, maar in de 20er jaren van de 18e eeuw door de Staten aangekocht om te dienen als centrale commandopost in de vestingstad. Maaskade 14 is een voormalig wachthuis van het garnizoen bij de Maaspoort. Ook dit zal uit de 18e eeuw dateren.

Uit 1841 dateerde de aan de oostzijde van de stad gelegen z.g. Bomvrije. Het was een zeer grote kazemat die later gesloopt is. Er is een bakstenen sluis met peilschaal. In 1828 werd aan de Ruyterstraat een kazerne gebouwd die in de latere 19e eeuw tot klooster is omgebouwd.

Bij de mobilisatie in de jaren '30 is buiten de stad de 'Generaal de Bonskazerne' aan de gelijknamige weg gebouwd. Dit complex is van geheel andere opzet, meer een paviljoenachtig complex, deels met art-deco detaillering.

Van modernere datum zijn enkele bunkers uit de jaren 30 aan de Mars en Wythdijk en langs Rijksweg 321. Het zijn kleine betonnen schuilbunkers, die deel uit maken van de z.g. Peel-Raam-stelling.

e. Gebouwen van bedrijf en techniek.

In de oude binnenstad zijn een aantal bedrijfsgebouwen met oud muurwerk, zelfs middeleeuws metselwerk. In hoeverre het daarbij gaat om oorspronkelijke bedrijfspanden is niet duidelijk. Combinaties van woonhuizen met een of andere bedrijvigheid was niet ongebruikelijk. Sint Jorisstraat 4-6, inmiddels gesloopt, was een houtverwerkingsbedrijf, en bestond deels uit oud muurwerk. Ca 1910 zijn de panden omgebouwd met topgevels, mansardedaken en inrijpoort. Maasstraat 17-17A met topgevels uit 1910 herbergde in aanleg een smederij en paardestal uit ca 1700. Gasthuisstraat 52 is een bedrijfspand uit het 4e kwart van de 19e eeuw onder wolfsdak, met oudere kern.

Aan het Kazerneplein 7-7A is een woonhuis uit ca 1920 annex fabrieksgebouw onder sheddak van oudere datum. Kazerneplein 2 onder dubbel schilddak met topgevels en poortingen dateert uit ca 1900. Bijzonder in zijn soort is een houten, mogelijk nog 19e eeuwse, loods bestaande uit een gebintconstructie en pannen zadeldak staande aan de Havenstraat. In de agrarische sfeer kunnen genoemd worden Bronckhorstweg 17, een onderkelderd woonhuis annex bedrijfsruimte uit 1862, Bronckhorstweg nr.27 met dwars schilddak uit ca 1850, Hanenstraat 13 uit 1889 en Bosschebaan 7 met inrijpoort uit ca 1920.

Karakteristiek voor Grave zijn de constructies en gebouwen die met de waterhuishouding samenhangen, zoals bruggen, sluisen en gemalen. Deels zijn deze geïntegreerd in de militaire verdedigingswerken, zoals destijds de zogenaamde kapitale sluis aan de Oude Haven: een bakstenen sluis met ijzeren hijsinstallatie onder bakstenen rondboognissen.

Kleine sluisjes bevinden zich in de Havenstraat uit ca 1900 met metalen hefmechanisme en aan de Busweg een betonnen sluis uit ca 1930 met katrol.

Een gaaf voorbeeld van een gemaal is de 'van Sasse' daar waar de Raam uitmondt in de Maas, gebouwd in 1928. Vlakbij ligt de lange Maasbrug uit 1929 met nieuwe opbouw uit 1945. Het is een ijzeren brug van 7 boogsegmenten op bakstenen peilers, waaronder een kortgeleden verbreed sluiscomplex en een stuw.

f. Diversen

Bijzonder is het oude raadhuis aan de Hoofdwagt dat deels nog uit de 16e eeuw dateert. Inwendig is een restant van de 16e eeuwse schepenbank in de lambrizing opgenomen. Oorspronkelijk is een deel van de traptoren met spitsboogfries en aanzet van een arkeltorentje. Het bordes met trap is vernieuwd in 1798. Aan het Hofplein is het nieuwe gemeentehuis gebouwd in 1969 in de trant van de Bossche School.

Aan de Sint Machutusweg 9 staat het voormalige raadhuis van Escharen uit 1876 met dubbele trap, bordes en klokketorentje. In het portaal is een neogotisch ribgewelf te zien met kapiteeltjes en gewelfschotel.

Ook het Velpse raadhuis uit 1886 is bewaard gebleven aan de Bronckhorstweg nr 11, eveneens met trappen en bordes. Maasstraat 19b is het voormalige koetshuis van de bereden politie uit ca. 1910 met bakstenen gevel, poortingang en attiek. Als opvolger van een van de oudere overheidsinstellingen in onze Provincie uit de late 13e eeuw, is het Sint Catharina-gasthuis aan de Brugstraat uit 1835. Het gebouw heeft een streng dorische bakstenen lijstgevel en inmiddels verwijderde fraaie smeedijzeren leuning met blad- en eikelmotief.

Een speciale vermelding verdient een der oudste bouwwerken te Grave, momenteel onderkomen voor de gevangenis 'De Raam', bepleisterd aan de zijde van 'Achter de Marstal', in schoon metselwerk met spekbanden uitgevoerd aan de tuinzijde. Delen ervan bestonden reeds in 1534 en maakten deel uit van de bijgebouwen aan het Hofplein van het Graafse Kasteel. De reeks dakkapellen met kruiskozijsen en de versierde keramische schoorsteengekken werden na 1896 door architect van Lokhorst bij de herinrichting van het oude arsenaal aangebracht.

Vroege voorbeelden van onderwijsgebouwen zijn in Grave niet bewaard gebleven. Uit de jaren 50 dateren Burgemeester Ficqlaan 2-6 met klassicistische elementen en Pater van de Elsenstraat 10.

In de sfeer van ontspanning en horeca zijn enkele gebouwen te vermelden. Aan het Kasteeltje is het fraaie sociëteitsgebouw 'de Graafsche Poort' uit 1876, met brede bakstenen pilastergevel. Gaaf is ook het café-restaurant de Poort van Cleve uit ca. 1870, met gebosseerd gepleisterde gevel met waterlijst en geprofileerde omlijstingen van ramen en deuren. Aan de Bronckhorstweg 7 staat het voormalige café Nieuw Brabant uit ca. 1900 met topgevel, geschulpte windveren en makelaar. Maasstraat 22 is een restaurant uit ca. 1880 met een symmetrische gevel van vijf traveeën, omlijstingen, kuiven en rond-bogige dakkapel. Als voorbeelden van horeca uit de jaren 30 zijn te noemen 'het Wapen van Grave' uit ca. 1935 met terras en open veranda en 'de Kleine Brouwketel' aan de Hoogeweg met witgeverfde bakstenen gevel. Een aantal winkels hebben de originele puien nog behouden. Voorbeelden zijn Rogstraat 12 met tegels en glas-in-lood versiering in art deco en Rogstraat 28 in een mengeling van art deco en Jugendstil.

g. Artefakten

Hardstenen stoepen en stoepalen, al dan niet met stangen of kettingen, zien we o.m. bij Klinkerstraat 9, 14 en 31 en Maasstraat 19. Bij boerderijen worden veelal grote natuurstenen veldkeien gebruikt als stootsteen zoals bij Graafschedijk 71. Aan de Maaskade is een bakstenen muurtje met balkgroef i.v.m. tijdelijke waterkering. Op Markt staan een hardstenen pomp uit 1798 en drie visbanken op bakstenen sokkel. Eerder kwamen aan de orde enkele oude opgestelde kanonnen, H.Hartbeelden, wegkruisen en diverse grafmonumenten op de kerkhoven.

h. Groenelementen

De oude binnenstad van Grave heeft over het geheel een stenig karakter. Hier en daar zijn er achtertuinen. Enkele uitzonderingen komen voor zoals de tuin van het sociëteitsgebouw aan het Kasteeltje met monumentale bomen als paardekastanje, tamme kastanje en magnolia. Op de tuinmuur groeien specifieke muurplanten als muurvaren (*Asplenium rutamuraria*) en zijdemoss (Homalothecium sericeum). Interessante muurbegroeiing is ook te zien bij het gemaal aan de Mars en Wythdijk. Een aardig historisch element is de groep van jonge lindebomen op de Markt bij de pomp en visbanken. Van ouds stonden op deze plek enkele linden. Langs de voormalige vestingswerken is wat meer groen op het terrein van het Blindeninstituut of de linderijen aan de G.W.Lovendaalsingel.

In het buitengebied vinden we bij veel boerderijen nog de traditionele erfbeplanting, al is ook in dit opzicht veel verdwenen in de laatste decennia. Mooie snoeilindes voor de boerderij staan nog bij Beerse Maasweg 61, Graafschedijk 61 en 75, Hondsdijk 3, Hoogeweg 1 en 23. Bij Bronckhorstweg 28 staat een hoog opgaande iep. Iepen van dergelijk formaat zijn inmiddels, vanwege de iepziekte, een bijzonder verschijnsel geworden. Oudere fruitbomen komen o.a. voor bij Graafschedijk 71, Hondsdijk 3. De oude beuk- en haagbeukhaagen zijn in de meeste gevallen verwijderd of vervangen door coniferen of berberis. Een oude beukhaag staat langs het kerkhof aan de Estersveldlaan. Bij Bronckhorstweg 27 is een haag van liguster en iep. In mindere mate treffen oude beuken, zomereiken, paardekastanjes, robinia's en Canadese populieren aan op de boerderijerven, en grensscheidingen. Voorbeelden zijn: Bronckhorstweg met 3 beuken, Graafschedijk 71 met paardekastanje en robinia en Voskeschestraat 3 met 2 opgaande eiken. Tegen de gevel van Bronckhorstweg 17 groeit een wingerd.

Fraaie groepen van monumentale bomen komen voor in de parkachtige tuinen bij het voormalig seminarie in Velp, het Capucijnerklooster in Velp en het Redemptoristinnenklooster te Velp. Enkele bijzonderheden bij het v.m. seminarie zijn: zomereik, Hollandse linde, taxus, tamme kastanje, ceder, beuk en leipeer. Opvallende bomen bij het Capucijnerklooster zijn o.m. linde, Amerikaanse eik, es, walnoot en fruitbomen. Tegen een van de gevels groeit een wijnrank.

Rondom kerken en kerkhoven zijn de plaatsen voor bomen en groen. Op het kerkhof aan de Estersveldlaan staat een fraaie treures, bij de middeleeuwse kerk aan de Pastoor Loefsweg een monumentale beukenrij.

Als karakteristieke elementen voor het kultuurlandschap dienen genoemd te worden de Maasheggen en op de hogere gronden de eikenhakhoutwallen en boerengeriefbosjes. Van het Maasheggenlandschap met meidoorn en sleedoorn is bijzonder weinig bewaard gebleven. Tussen het Marsstraatje en de Mars en Wythdijk zijn enige restanten. Mooie voorbeelden eikenbosjes en houtwallen zijn te zien plaatselijk langs de Raam, aan de Graafschedijk en bij Lage Heide. De eikenwallen kenmerken zich veelal door eikvarenbegroeiing.

